

گفتمان نجات بخشی در ایران عصر صفوی

نسیم خلیلی

تهران ۱۳۹۲

سرشناسه : خلیلی، نسیم، ۱۳۶۰ -
 عنوان و نام پدیدآور: گفتمان نجات بخشی در ایران عصر صفوی / نویسنده: نسیم خلیلی.
 مشخصات نشر : تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۲.
 مشخصات ظاهری : شانزده، ۳۴۴ ص.
 شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۱۲۱-۳۱۸-۲:
 وضعیت فهرست نویسی: فیبا
 یادداشت : نمایه.
 موضوع : ایران -- تاریخ -- صفویان، ۹۰۷-۱۱۴۸ ق.
 موضوع : مهدویت
 موضوع : مهدویت -- مدعیان
 شناسه افزوده : شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
 ده بنده : ۱۳۹۱ گ.خ/۱۱۷۶ DSR
 رده ی دیو : ۹۵۵/۰۷۱ :
 شماره ثبت ملی : ۲۸۶۲۰

گفتمان نجات بخشی در ایران عصر صفوی
 نویسنده: نسیم خلیلی
 چاپ نخست: ۱۳۹۲؛ شمارگان: ۱۵۰۰ نسخه
 حروفچینی و آماده سازی: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
 لیتوگرافی: مینا؛ چاپ: عطا؛ صحافی: دلشاد
 حق چاپ محفوظ است.

شرکت انتشارات علمی و فرهنگی

○ اداره مرکزی: خیابان افريقا، چهارراه حقانی (جهان کودک)، کوچه کمان، پلاک ۲۵؛ کدپستی: ۱۵۱۸۷۳۶۳۱۳؛ صندوق پستی: ۹۶۴۷-۱۵۸۷۵؛ تلفن: ۷۰-۸۸۷۷۴۵۶۹؛ فکس: ۸۸۷۷۴۵۷۲
 آدرس اینترنتی: www.elmifarhangi.ir info@elmifarhangi.ir
 ○ مرکز پخش: شرکت بازرگانی کتاب گستر، خیابان افريقا، بین بلوار تاهید و گلشهر، کوچه گلغام، پلاک ۷۲؛ کدپستی: ۱۹۱۵۶۷۳۴۸۳؛ تلفن: ۴۳-۲۲۰۲۴۱۴۰؛ تلفکس: ۲۲۰۵۰۳۲۶
 آدرس اینترنتی: www.ketabgostar.com info@ketabgostar.com
 ○ فروشگاه یک: خیابان انقلاب، روبه روی در اصلی دانشگاه تهران؛ تلفن: ۶۶۴۰۰۷۸۶

فهرست مطالب

بیشگفتار	۱
کلیات	۱
طرح مسئله	۱
مفاهیم و واژگان اصلی پژوهش	۲
موجودگرایی، مسیحاگرایی، منجی گرایی	۲
هزاره باوری	۳
قهرمان مداری	۵
نجات بخشی	۵
مطالعات گفتمان نجات بخشی	۷
نقد منابع	۱۳
تاریخ جهان آرای عباسی	۱۳
تاریخ عالم آرای عباسی	۱۴
تفاوت‌الآثار فی ذکر الاخبار	۱۸
خلاصة السیر	۲۹
ریاض الفردوس خانی	۲۳
تاریخ شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی	۲۵

- ۲۵ عالم‌آرای شاه طهماسب
 ۲۶ احسن‌التواریخ
 ۳۱ کتب‌التواریخ
 ۳۳ تاریخ سلاطین صفویه
 ۳۶ خلاصه‌التواریخ

فصل اول: مطالعه جایگاه اندیشه نجات‌بخشی در حیات بشری

- ۳۹ رد پای اندیشه نجات‌بخشی در ادیان: نمادهای نجات‌بخشی در آیین مزدایی، یهودیت و مسیحیت
 ۴۰ آشنایی ریشه‌ای به روی اندیشه نجات‌بخشی
 ۴۷ مانع در منظر سوسیالیسم تخیلی
 ۵۶ نجات‌بخشی از نگاه جامعه‌شناسان: مطالعه موردی، اندیشه و نگاه ماکس وبر
 ۵۹

فصل دوم: اندیشه نجات‌بخشی در ایران صفوی

- ۶۵ اهمیت بررسی اندیشه نجات‌بخشی در پس‌زمینه تاریخی سده نهم هجری
 ۶۵ علل و تأثیرات گسترش اندیشه نجات‌بخشی در دوره تاریخی مورد مطالعه
 ۶۷ بسترها و زمینه‌های گسترش اندیشه نجات‌بخشی
 ۶۹ تأثیر متقابل تصوف و میل به اندیشه نجات‌بخشی
 ۷۳ مطالعه جنبش‌های هزاره‌باور به مثابه حلقه‌های ارتباطی نجات‌بخشی اجتماعی
 ۷۸ چشم‌انداز موعودگرایی: بررسی ریشه‌ها و پیشینه‌ها
 ۸۷ بررسی اندیشه‌های محمدبن فلاح و ادعای نیابت مهدی
 ۹۲ نوربخشیه و ادعای مهدویت
 ۹۹ قهرمان‌پروری و زمینه‌های اجتماعی آن: گرایش به قهرمان‌مردان
 ۱۰۲ بازتولید حماسه‌ها و قهرمانان مردمی
 ۱۰۵

فصل سوم: بررسی ریشه‌های نجات‌بخشی در نهضت صفویه

- ۱۱۵ پیش‌درآمد
 ۱۱۶ جست‌وجو در بافت تاریخی
 ۱۱۰۵ زنجیره‌ای از قهرمانان فره‌مند پیش از شیخ صفی‌الدین
 ۱۱۷

۱۲۱		شیخ صفی‌الدین: نخستین سر حلقه
۱۳۰		زن‌جیره پس از شیخ صفی‌الدین
۱۴۱		شاه اسماعیل اول، از اسطوره تا واقعیت
۱۴۸		تاریخ‌نگاری و قهرمان‌سازی

فصل چهارم: جست‌وجوی اندیشه قهرمان‌جویی در ادبیات عامیانه عصر صفوی

۱۵۳		مداخلی بر شناخت ادبیات روزگار صفوی
۱۵۴		بررسی نمادهای نجات‌بخشی در داستان ابومسلم‌نامه
۱۶۰		داستان ابومسلم‌نامه، از استفاده ابزار تا تحریم
۱۶۱		تحلیل سبب‌شناسی قهرمان در داستان ابومسلم‌نامه
۱۶۵		شیخ‌نشین ریخ ابومسلم‌گرایی
۱۶۸		نمادهای زمانه داستان ابومسلم‌نامه
۱۷۱		بررسی نمادهای نجات‌بخشی در داستان حسین‌کرد شبستری
۱۷۶		آرمانشهری از زمانه داستان
۱۷۸		ردپای نمادهای فوق‌شرعی در داستان حسین‌کرد
۱۸۴		بررسی نمادهای نجات‌بخشی در داستان سارنامه
۱۸۶		مختار به مثابه یک قهرمان
۱۸۷		بررسی نمادهای نجات‌بخشی در داستان بیرون‌نامه
۱۹۰		قهرمانی آراسته به فره ایزدی
۱۹۱		خضر، نجات‌بخش اصلی
۱۹۲		کوشش در نگارش قهرمان‌نامه‌هایی درباره شاهان صفوی
۱۹۴		

فصل پنجم: سیر اندیشه مهدویت در عصر صفوی

۱۹۷		تعدیل اندیشه‌های غالبانه
۱۹۷		تعدیل اندیشه‌های غالبانه در تاریخ‌نگاری صفویه
۲۱۴		رویکرد شاهان صفوی در برابر مهدی‌گرایان افراطی
۲۲۰		تحلیل علما از اندیشه مهدویت، تقابل مهدی شیعه و مهدی متصوفه
۲۲۶		مطالعه خیزش‌های مهدی‌گرایانه: مطالعه موردی زن‌جیره خیزش‌های اسماعیل‌های دروغین
۲۴۰		شاه اسماعیل دوم: مداخلی بر مطالعه
۲۴۴		

- ۲۵۰..... مطالعه‌ای گذرا در فلسفه خیزش اسماعیل‌های دروغین
۲۵۳..... ردپای گمشده: جست‌وجوی اسماعیل‌های دروغین در منابع تاریخی
۲۶۳..... گزارشی اجمالی از دیگر قیام‌های مدعیان منتسب به اندیشه مهدویت

۲۷۵..... فصل ششم: جست‌وجوی منجی از پس هزاره‌ها

- ۲۷۵..... نقطویه و تفسیر جدیدی از زمان
۲۸۲..... کوشش نقطویه در ساختن منجیانی این جهانی
۲۸۷..... بررسی دیدگاه‌های نقطویان درباره اندیشه دور
۲۹۹..... ردپای اندیشه‌های هزاره‌باورانه در منابع عصر صفوی
۳۰۶..... رویکرد حاکم صفوی در قبال اندیشه‌های هزاره‌باورانه

۳۱۱..... جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۳۱۵..... فهرست منابع و مآخذ

۳۲۷..... فهرست اعلام

پیشگفتار

عصر صفویه از جمله دوره‌های تاریخی پرماجرایی است که در بطن و متن آن می‌توان رویکردها و رهیافت‌های جامع‌المنظور و فکری فراوانی را جست‌وجو کرد که پاسخ‌هایی پذیرفتنی به پرسش‌های عمیق پژوهشگران تاریخ ایران می‌آورند. این جست‌وجو از آن رو بیشتر اهمیت و موضوعیت می‌یابد که به مثابه‌ای از روی افق حیات اجتماعی امروز ایران نیز گشوده می‌شود و بر گوشه‌ای از مباحثات فکری و مرامی امروز نیز پرتوی می‌افکند. واقعیت آن است که مطالعهٔ بسره‌های اجتماعی و فرهنگی صفویان که پس از سده‌ها پراکندگی و سیطرهٔ حاکمیت‌های محلی استقلال‌طلبانه را به ایران باز می‌گرداند و این اعتبار تاریخی را به پشتوانهٔ دو سده مبارزه در ملک صوفیانه و تمسک به گونه‌ای کراهت‌باوری فراچنگ آورده است، چشم‌اندازی از رویکردهای غربی و نیازهای روانی جامعهٔ آن روز ایران را به تصویر می‌کشد. اما نکتهٔ جالب توجه در مطالعهٔ آن است که حاکمیتی که پیش از تأسیس خود داعیهٔ نجات‌بخشی داشته در اولین گام با رنجی از جنبش‌های نجات‌بخشانه رویاروی می‌شود که از در مخالفت با مدعاهای نجات‌بخشانه حاکمیت صفویه سر بر می‌آورند. دورهٔ حاکمیت اسماعیل اول صفوی نیز، به‌رغم آن‌که نقطهٔ اوج رویکردهای نجات‌بخشانهٔ حاکمیت صفویان و پذیرش عمومی آن است، یکسره از چنین جنبش‌هایی تهی نیست. گردان یزیدی را شاید بتوان از جملهٔ نخستین نمایندگان مبارزه با مدعاهای نجات‌بخشانهٔ صفویان به شمار آورد که در همان آغازین گام‌های سلطنت

اسماعیل اول بر ضد صفویان به پا خاستند. جست‌وجویی ولو گذرا در منظومه فکری پیروان این اندیشه گواه آن است که اگراد یزیدی نیز در بُن‌مایه‌های فکری و مرامی خود با دیگر گروه‌های دگراندیش مدعی نجات‌بخشی هم‌داستان‌اند، به این ترتیب که آن‌ها هم جهان‌نگری و بینشی تلفیق‌یافته از اندیشه‌های زرتشتی، مانوی، مسیحی و اسلام، البته به معنای اسلام مردمی، داشتند و حتی اندیشه تقیه را نیز از آیین تشیع به میراث برده بودند. یزیدیان، نخستین آفریننده‌ی خداوند را پرنده‌ای می‌انگارند به نام «آنغز» که چهل سال از عمرش می‌گذرد و دانه می‌آفریند. مادینی بر پشت دارد؛ خداوند، پس از خلق این پرنده، هفت فرشته می‌آفریند و سپه هفت آسمان و هفت زمین، یزیدیان به دو رئیس در میان خود، قائل‌اند که یکی را رئیس زمانی می‌خوانند و می‌دانند جزئی از خداوند در وجود او حلول کرده است و دیگری رئیس روحانی که در لوح نموده قدرت دنیوی به شمار می‌رود و یزیدی‌ها او را معصوم می‌دانند و به این ترتیب کوشش‌ها را به رقابت با صفویانی برخیزند که تلاش می‌کردند به یگانه مدعیان نجات‌بخشی در روزگار خود بدل شوند و از این روزنه مشروعیتی ماندگار فراچنگ آورند. رهبری این گروه را، در مبارزه با اسماعیل اول، شیر صارم گرد بر عهده داشت که البته با پذیرش شکست در سال ۹۱۳ ق. جنبشی عقب‌رو بی‌فرجام تبدیل شد.^۱

اما مهم‌ترین جنبشی که ریشه در روزگار تیموریان داشت و تا دوره‌های متقدم صفویه نیز جهان‌بینی و رویکردهای مبارزه‌محور خود را حفظ کرد جنبش مشعشعیان بود که در فصل سوم به تفصیل درباره جهان‌نگری آنان بحث شده است. تنها نکته درخور توجه و مربوط به این بحث آن است که این جنبش نیز به عنوان جنبشی معتقد به بارقه‌های نجات‌بخشانه تا روزگار اسماعیل اول به حیات خود ادامه داد و همچون جنبشی بر ضد ادعاهای منجی‌مدارانه صفویان بروز داشت. به این ترتیب که در روزگار اسماعیل اول رهبر دگراندیش دیگری رهبری اندیشه یزیدیان را برعهده گرفت که می‌کوشید ادعاهای نجات‌بخشانه اسماعیل اول را، که در مقام رشدی کامل مرتبه‌ای خدای‌گونه نیز یافته بود، به هم‌واردجویی فراخواند. او که سلطان فیاض نام داشت می‌کوشید با دعوی الوهیت بر شمار پیروان خویش بیفزاید، اما این کوشش به

۱. برای کسب اطلاعات بیشتر درباره یزیدیان یا ایزدیان - واسیلی نیکیتین، کرد و کردستان، ترجمه محمد قاضی، نیلوفر، تهران، ۱۳۶۶، ص ۴۷۵ - ۵۰۴.

فرجام نرسید و در سال ۹۱۴ ق اسماعیل اول، که مدعاهای نجات‌بخشانه فیاض را با اندیشه‌های فرازمینی خویش معارض می‌دید، او و جنبش مشعشی را به شدت سرکوب کرد و بعدها امیران مشعشی در عمل امیرانی گماشته از سوی دولت مرکزی و فاقد اندیشه‌های نجات‌بخشانه و دگراندیشانه شدند.

به این ترتیب، هدف اصلی مطالعه حاضر بررسی تاریخ اجتماعی عصر صفویه با توجه ویژه به مذهب و نجات‌بخشی است. اهمیت این موضوع به این امر باز می‌گردد که این اندیشه در آن زمان، حدت و در سطحی گسترده در حیات اجتماعی مردم مطرح شد؛ چه از زاویه اندیشه‌های فقیهانه که از سوی مذهب تازه‌رسمیت‌یافته تشیع تغذیه و تقویت می‌شد و چه از زاویه آنچه متمم‌ی آن و ادعایان نجات‌بخشی در آن روزگار در جست‌وجوی آن بودند.

نکته قابل ذکر دیگر آن است که رویکرد من در این پژوهش، بررسی رهیافت‌های اجتماعی نجات‌بخشی بوده است نه رویکردهای دینی که در صورت اخیر لازم بود حجم وسیعی از آثار فقهی و کلامی را به شکلی تخصصی از گذشته‌های دور تا روزگار مورد مطالعه ارزیابی و تحلیل نمود. از آن‌جا که از تأثیرات رویکردهای دینی بر کنش و واکنش‌های اجتماعی غفلت نمودن، از بررسی اجمالی چنین آثاری نیز در این مطالعه غفلت نورزیده‌ام. با توجه به چنین رویکردی است که بیش از آن‌که آثار و رویکردهای فقهی - کلامی علمای صفوی و احناف و شیعیان را واکاوی کرده باشم به خیزش‌ها و تحولات اجتماعی پرداخته‌ام که با الهام از این قبیل آموزه‌ها ماهیتی عمدتاً اجتماعی داشته‌اند تا دینی. به نظر می‌رسد گستردگی اهمیت رویکردهای فقهی - کلامی تا بدان پایه عمیق و جدی است که خود مطالعه‌ای جداگانه می‌طلبد. این همه حالتی متناقض‌گونه را در محقق آفرید، چرا که از یک سو برای ورود به بحث علمی لازم بود به این قبیل ریشه‌ها و پیشینه‌ها پرداخته شود و از دیگر سو گستردگی این بحث با بضاعت پژوهشگر، همخوانی و تناسب نداشت. حال مختصری از نحوه تنظیم و تبویب کتاب:

بخش اول کتاب تحت عنوان «کلیات» به طرح مسئله، واژگان کلیدی پژوهش و جست‌وجویی فشرده درباره پیشینه و نقد منابع اصلی مورد مطالعه اختصاص دارد و بحث اصلی در فصل اول آغاز می‌شود.

در فصل اول کوشش شده است تا دورنمایی از اندیشه نجات بخشی به ویژه در قالب آنچه هدف مدعیان این اندیشه است؛ یعنی آفرینش آرمان شهری طلایی ترسیم شود. از این منظر به شکلی موجز و فشرده بازتولید این اندیشه در کنه اندیشه ای جهانی بازشکافی شده است تا بدین ترتیب گستردگی مبحث مورد نظر و اهمیت آن روشن شود.

اما در فصول بعدی اهتمام اصلی محقق بررسی روزنه های اجتماعی گشوده شده به این اندیشه در روزگار صفویه است. گرچه این اندیشه مولود روزگار صفویه نبود، اما مستندات تاریخی گویای آن است که در این روزگار، با توجه به گسترش آیین تشیع و اهتمام در برپاسته های اخلاقی متعلق بدان، اندیشه مهدویت نیز در قالب های گونه گون حیاتی دوباره یافت. با این حال، روشن است که مطالعه چرایی این گستردگی مستلزم مطالعه چشم اندازهای مختلف اجتماعات اجتماعی در این روزگار است و پیش از آن بررسی پیشینه این اندیشه در دوره تاریخی قبل از صفویه، یعنی دوره تیموریان، به مثابه آبشخور این اندیشه، ضرورت می یابد. با عنایت به اهمیت این دوره، فصل دوم کار به مثابه مدخلی بر مطالعه اندیشه مورد نظر در دوره تیموریان پدیدار شده و کوشیده شده است تا هر سه موضوع مورد بررسی یعنی موعودگرایی، قهرمان جوئی و راه باویری در دوره تاریخی تیموریان مورد مطالعه قرار گیرد. واقعیت آن است که این موضوع در دوره تیموری نیز بسیار گسترده، مناقشه برانگیز و ریشه دار بود و خود مطالعه جداگانه ای را با چنین رویکردی طلب می کرد؛ با این همه اندیشه نجات بخشی دوره صفوی به همان شیوه استوار در دوره تیموری دارد و همین امر لزوم پرداختن به این دوره را توجیه می کند. یکی از مهم ترین عواملی که بر این ضرورت دامن می زند وجود چهره هایی در این دوره است که ظهور اسماعیل اول را در ادوار بعد پیشگویی می کردند، از جمله این چهره ها، که به تاریخ تیموری تعلق داشتند، می توان به شاه نعمت الله ولی اشاره کرد. نعمت الله، همانند دیگر صفویان ظهور مهدی (عج) را پیشگویی کرده بود و تاریخ ظهور نایب وی را نیز ۹۰۹ ق دانسته بود. به علاوه بعدها شیعیان در دوره صفوی کوشیدند این سال را سال ظهور اسماعیل اول بدانند. از دیگر سو، احمد بن فهد حلّی نیز رساله ای در همین روزگار تألیف کرده که در آن با اشاره به روایتی از ابن میثم بحرانی، در شرح نهج البلاغه راجع به اوصاف مغولان و ظهور مهدی (عج)، ظهور شاه اسماعیل را پیشگویی کرده و او را باب و مبشر مهدی (عج) دانسته است.

از همین رهگذر، فصل سوم به بررسی ریشه‌های کرامت‌باوری و تقدس‌نمایی خاندان صفویه، از شیخ صفی‌الدین تا پایان حیات شاه اسماعیل اول، به مثابه واپسین مدعی واقعی کرامت‌باوری در خاندان صفویه، اختصاص یافته است. در واقع، این فصل را می‌توان پیش‌درآمدی به شمار آورد بر بحث اصلی کتاب حاضر و یا به زبان بهتر بررسی ریشه‌ها و آبشخورهای اصلی تغذیه‌کننده اندیشه نجات‌بخشی در خاندان صفویه.

فصل چهارم به مطالعه اندیشه قهرمان‌مداری از منظر مطالعه موردی ادبیات این روزگار اختصاص دارد. در این فصل، کوشش شده است تا پرتوهایی بر میل به قهرمان‌جویی مردم این روزگار افکنده شود. کوشش در بررسی شاخصه‌های ادبی عصر صفویه، چه در حیطه نظم و چه در حیطه نثر، از این منظر هدف اصلی فصل مورد نظر است.

در فصل پنجم تلاش شده به مطالعه سیر اندیشه مهدویت در عصر صفویه پرداخته شود. این فصل از این لحاظ حائز کمال اهمیت است که در واقع کامل‌کننده فصل اول شمرده می‌شود چرا که به ادامه بحث سراسر محوری خاندان صفویه، از مرگ شاه اسماعیل تا پایان حیات این سلسله، می‌پردازد. این فصل نویسنده می‌کوشد اندیشه نجات‌بخشی را به‌ویژه در قالب آنچه موعودیت، مهدویت، نجات‌بخشی و ججی‌گرایی خوانده می‌شود در چشم‌انداز حیات فکری، سیاسی و اجتماعی این روزگار جست‌وجو کند و به بازبینی آن بپردازد. بررسی رویکرد حاکمیت صفوی در قبال این اندیشه‌ها و ورودهای این رویکرد در دل تاریخ‌نگاری این روزگار، نقش و کنش روحانیت شیعه و سنی و یا تثبیت این اندیشه و همچنین مطالعه جنبش‌هایی مدعی نجات‌بخشی که در این سلسله حاکمیت صفویه قد برافراشته‌اند، از جمله مباحث این فصل است.

در فصل فرجامین نیز کوشیده شده است اندیشه نجات‌بخشی به‌ویژه در قالب جنبش‌ها و تفکرات مبتنی بر هزاره‌باوری مورد بررسی قرار گیرد، از این منظر تمرکز اصلی این فصل بر جنبش نقطویه و بررسی صرامنامه نجات‌بخشانه آن استوار شده است.

در پایان، بایسته و شایسته آن است که از همدلی‌ها و همراهی‌های استاد، دکتر مهدی فرهانی منفرد که در طول تدوین و تألیف این پژوهش در کنارم بودند و مرا از راهنمایی‌های ارزشمند و مشفقانه خویش بی‌نصیب نمی‌گذاشتند، قدردانی کنم. بر این باورم که تشویق‌های استاد عزیزم کمک بزرگی بود به من در به سرانجام رساندن این اثر تا بدان‌جا که کوشیدم

سختی‌های هم‌زمانی تألیف و مادر بودن را کنار بزنم و از اندک فرصت‌هایی که به دست می‌آوردم برای مطالعه و پژوهش و تألیف کتاب حاضر بهره‌مند شوم. از دیگر سو، باید از استاد خویم دکتر علی‌محمد ولوی نیز قدردانی کنم که دلسوزانه با راهنمایی‌های خویش به کار پژوهش حاضر سمت و سویی عمیق‌تر بخشیدند. همچنین بر خود فرض می‌دانم از تشریفات‌های دورادور استاد فرزانه، دکتر هادی عالم‌زاده، نیز یاد کنم که به‌ویژه در ویرایش فصل نقطویه اثر حاضر عنایتی مشفقانه داشتند. همین‌طور از زحمات همسر اندیشمندم؛ برادرزیم، نیز قدردانی می‌کنم که زحمت بازبینی و ویرایش این اثر را به دوش کشید، و پدر و مادر من از کدگی تا به امروز مشوق من در امر خطیر نویسندگی بوده‌اند. جا دارد از پسر کوچک نازکم، کارن عزیز، هم تشکر کنم که دل‌مشغولی‌های مادرش را تاب آورد و کودکانه در برابر رساندن این مطالعه الهام‌بخش من شد، هرچند که هنوز در روزهای نگارش این کتاب، بی‌سعه نگشوده بود. برایش آینده‌ای سرشار از تفکر و مشحونه از خلاقیت آرزو مندم.